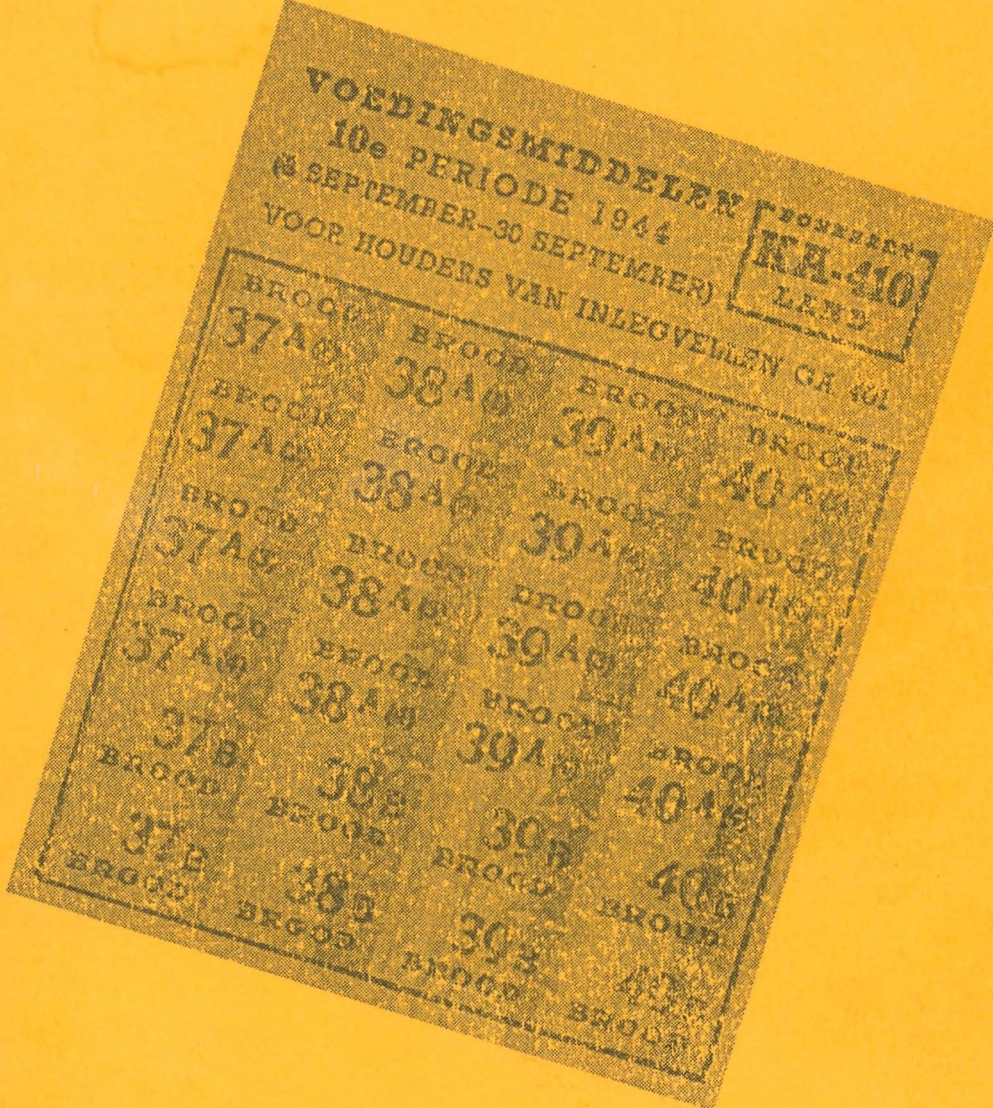

Bep, Henk, Loes en Annie Glimmerveen

Dat bolletje brood uit de Bakkersstraat

*Twee evacuaties en de tussenliggende oorlogsjaren
van een gezin uit Wageningen*

Van Maarssen naar Koudum

De situatie in Maarssen leek hartje winter onhoudbaar. Pa verzwakte en vermagerde zienderogen. Achteraf zei mama dat hij de oorlog niet zou hebben overleefd als we in Maarssen gebleven waren.

Friesland lokte. Mama was van Friese afkomst: haar moeder (oma Postema-Faber) was in Koudum (Zuid-west Friesland) geboren, haar vader (opa Postema) in Bolsward. In Koudum woonden nog enkele neven en nichten van oma en oom Arjen en tante Jo stonden als het ware met open armen op ons te wachten.

Maar hoe weg te komen uit Maarssen? Er was geen enkel middel van vervoer: absoluut geen openbaar vervoer, maar ook geen particuliere transportmiddelen. Wel waren er soms hulpacties.

Mama die soms lange wandelingen maakte in de hoop ergens een voedselbron(netje) te kunnen aanboren, kwam op 15 februari na een tocht naar Utrecht thuis met de mededeling dat er de volgende dag een transport van kinderen onder de tien jaar vanuit Utrecht naar Friesland zou vertrekken. Misschien was dat een kans, althans voor Loes. Wellicht zouden pa en mama - als onderwijzers ervaren in de omgang met kinderen - kunnen dienen als begeleiders van het transport en misschien zouden Bep en Henk ook wel een plaatsje kunnen krijgen.

Pa zegde de kamer in Maarssen op. Hij zei tegen de heer en mevrouw Van Velzen dat ze de kamer niet voor ons behoefden vast te houden als we niet binnen een paar dagen terug zouden zijn. In dat geval mochten ze het restantje van onze brandstof opstoken.

We togen naar Utrecht, te voet. Een schamel groepje: pa en mama, drie kinderen, een kinderwagen met alle hebben en houwen en een kinderfiets zonder banden.

Bep: Ik zie ons nog op die mistige vroege ochtend door Zuilen lopen - toen nog een zelfstandig dorp.

Grote teleurstelling: Bep en Loes mochten niet met het kindertransport mee. Op hun hoofdhuid waren luizen aangetroffen. De voorafgaande weken was de stofkam weliswaar intensief gehanteerd; maar de luizen waren blijkbaar toch niet helemaal verdwenen.

Er was wel een oplossing. Als Bep en Loes zich volledig kaal lieten scheren, konden ze mee. Maar dat vonden pa en mama een te groot offer. Loes was ineens blij met haar luizen. Ze had angst gehad dat zij (omdat zij de enige van ons onder de tien jaar was) met een kindertransport naar Friesland gestuurd zou worden terwijl pa en mama, Bep en Henk zouden achterblijven. De beestjes zorgden er in elk geval voor dat ze bij haar familie kon blijven.

Maar wat nu? Terug naar Maarssen wilde pa niet meer. De honger daar was te afschrikwekkend. Dan maar lopen naar Friesland. Het leek een onmogelijke tocht: zonder voedsel, elke avond onderdak zoeken. Toch kozen pa en mama daarvoor.

We gingen op weg, allereerst richting Zeist. Daar werd de zwaar gewonde tante Riemke (Postema, zus van mama) verpleegd.

De voettocht van Utrecht naar Zeist was voor pa een marteling. Mama en wij, de drie kinderen, hadden nog wel de kracht om zo'n stuk te lopen, maar pa was de uitputting nabij. Hij redde het dankzij de kinderfiets. Hij reed een stukje voor ons uit, ging dan afgemat op een bank of een hekje zitten tot wij daar kwamen. Daarna herhaalde dit zich.

Henk: Ik herinner me dat pa zich tegenover ons kinderen verontschuldigde. Het leek ook gek: die grote man op de kinderfiets-zonder-banden en de kinderen lopend. "Ik red het anders niet", zei hij.

Tante Riemke.

In Zeist bezochten we tante Riemke in het ziekenhuis. Daarna zijn we - op advies van tante Riem - naar een particulier bejaardenhuis¹ gegaan, gevestigd in een grote villa. De eigenares, de oud-verpleegster zuster Schalk, was een vroegere collega van haar.

Bep: Ik herinner me, dat ik daar 's nachts sliep in een kamer, waar ook een aantal bejaarde vrouwen in bed lag. Ik deelde het bed met Loes. Bij het ontbijt zette zuster Schalk ons iets voor dat uit eierpoeder bereid was.

Mama ging erop uit om links en rechts te informeren of er enige mogelijkheid van transport in de richting van de Veluwe en Zwolle was. Ze boekte een onverwacht resultaat. Ze hoorde dat de volgende dag uit

¹ Tot in de jaren '60 waren er veel particuliere bejaardenhuizen in Nederland, vaak eigendom van oud-verplegers of -verpleegsters. Er waren daar als regel enkele tot enkele tientallen bejaarden, die meestal geen eigen kamer hadden, wel redelijk tot goed verzorgd werden, maar geen bezigheden hadden, zodat ze overdag vaak in een gemeenschappelijke zitkamer zaten te suffen.

Zeist een vrachtauto van circus Boltini naar Meppel zou gaan. Het circus was natuurlijk niet compleet: er waren in elk geval geen dieren meer. Maar een klein groepje clowns en andere artiesten uit de stal van Boltini was door de bezetter ingehuurd om voorstellingen te geven voor Duitse militairen. Voor het transport van de ene kazernestad naar de andere stelden de Duitsers een vrachtwagen met brandstof beschikbaar. Het was niet bekend of de Duitsers een kleine of een grote vrachtauto zouden sturen. Werd het een kleine wagen, dan konden de artiesten er krap in; maar de grote vrachtauto zou nog wel wat ruimte laten voor een paar andere mensen. We moesten de volgende morgen maar komen.

De volgende ochtend gingen we in alle vroegte, met kinderwagen en fiets, naar het plein vanwaar - naar mama gezegd was - het circusgezelschap zou vertrekken. Inderdaad stond daar een vrachtwagen; een grote. Mannen waren bezig in te laden. Ze wilden wel een paar burgers meenemen, tussen de circusattributen. We moesten achterin op de grond gaan zitten; bij de achterklep zaten de mensen van Boltini, gekleed in Duitse uniformen. Bij een eventuele controle onderweg moest niet direct zichtbaar zijn dat er ook burgers aan boord waren. We waren trouwens niet de enige burgers: nog een zestal andere mensen mocht mee (naar gezegd werd onderduikers die de grond in West-Nederland te heet onder de voeten werd). Naast de chauffeur, voor in de cabine, reed een Duitse soldaat mee.

De reis was lang en gevaarlijk. Er was nauwelijks verkeer op de tweebaanswegen ('rijksstraatwegen') die op veel punten door stads- en dorpskernen liepen¹. De enige auto's op de weg waren Duits. Bekend was dat auto's een geliefd doelwit waren van geallieerde jachtvliegtuigen. Vaak doken ze van grote hoogte naar beneden en bestookten auto's met hun boordmitrailleurs. Omdat wij achterin de laadruimte zaten, zouden we bij een aanval niet snel uit de vrachtwagen kunnen wegvluchten. Pa en mama besloten dat risico maar te lopen.

¹ Adolf Hitler was voor de oorlog in Duitsland begonnen met de aanleg van vierbaans autosnelwegen; maar in Nederland bestonden die nog niet. Wel zijn de Duitsers in de oorlogsjaren begonnen met de aanleg van autosnelwegen die de verbinding moesten vormen tussen Amsterdam/Den Haag en Duitsland. De weg waarvoor tussen Bennekom en Ede, enkele kilometers ten noorden van Wageningen, de eerste werkzaamheden werden verricht, heette in de volksmond *het Hazepad*. De Duitsers moesten later in de oorlog het werk stilleggen wegens gebrek aan materiaal.

De huidige autowegen in ons land zijn lang na de tweede wereldoorlog aangelegd. Tot 1954 ging alle interlokale autoverkeer nog via tweebaans 'rijksstraatwegen'; daarna kwamen geleidelijk, het eerst in het westen van het land, de snelwegen. 'Het Hazepad', later de A12 van Den Haag naar Duitsland, is pas in de jaren '60 geheel voltooid.

Een ander risico-element was de brug over de IJssel bij Zwolle. Alle verkeer tussen West-Nederland en het noorden en oosten van het land moest via een zeer beperkt aantal bruggen over de rivier (veerponten voeren niet meer) en de Duitsers hadden dan ook de gewoonte iedereen die de IJssel wilde passeren, nauwkeurig te controleren. Voor onderduikers en verzetsmensen was de rivier vrijwel onneembaar; zelfs westerlingen die op voedseltocht gingen, strandden dikwijls bij de rivier. Geregeld ging het gerucht dat de brug bij Zwolle afgesloten zou worden voor iedereen (behalve, uiteraard, voor Duitse militaire transporten). We beseften dat we voor de IJssel zouden kunnen stranden.

De langzaam voortsukkelende vrachtauto (met een nummerbord van de *Wehrmacht*) had weinig problemen: geen luchtaanval en bij de IJsselbrug slechts een kort oponthoud voor de controle van de papieren; geen inspectie van de inhoud van de wagen.

Alleen tussen Zwolle en Meppel was er, in de vooravond, even een gevaarlijke situatie. Achter ons kwam een militaire auto rijden die wilde inhalen. Maar dat lukte niet: onze vrachtauto reed midden op de (tweebaans) weg, met bomen aan weerszijden. De militair achter het stuur claxonneerde luid en onafgebroken. Maar onze chauffeur week niet. Waarom niet? We wisten het niet - er was geen verbinding tussen de cabine en de laadruimte. Wij vonden het aan de ene kant wel aardig dat een Duitse militair gepest werd; maar ook griezelig: kwade Duitsers waren onberekenbaar.

Na tien, vijftien kilometer zag de Duitser kans ons in te halen. Direct daarna blokkeerde hij de weg voor onze vrachtwagen. Hij stapte uit. We hoorden geschreeuw. Achteraf vernamen we dat de militair - met een hoge rang, vermoedelijk een kolonel of een generaal - gedreigd had de chauffeur van Boltini ter plekke dood te schieten. Hij liep om de vrachtauto heen. Ons was duidelijk dat we ons plat op de grond moesten drukken en ons muisstil moesten houden.

Henk: Toch heb ik wel stiekem gekeken. Ik herinner me een militair met een hoge pet, een zeer kwaad gezicht, een tamelijk vluchtige blik in de vrachtauto werpend. Daarmee was de dreiging afgelopen.

De Duitser liep terug naar zijn auto, schreeuwde nog een verwensing naar onze chauffeur, startte en reed voor ons weg. Ook onze vrachtauto trok op.

Het was donker toen we 's avonds om half negen in (verduisterd) Meppel aankwamen. We stapten uit. Daar stonden we, op straat, na 20.00 uur - dus het was verboden buiten te zijn. De chauffeur bleek ons

te hebben afgezet bij een gebouwtje van het Leger des Heils¹. Daar was iemand. Pa vroeg hem of hij een ver familielid van mama in Meppel - een zekere Van Randen - kende. Dat was inderdaad het geval - en Van Randen woonde niet ver weg. Hij legde pa uit waar hij zoeken moest. Pa ging op pad, maar gaf snel op: hij was bang in de verlaten, pikdonkere, hem vreemde stad te verdwalen en ons niet meer te zullen terugvinden.

Pa voelde er weinig voor in het gebouw van het Leger des Heils te blijven: zijn afkeer tegen ruimten waar regelmatig groepen vreemdelingen bivakkeerden, kwam weer boven². Hij besloot daarom bij een willekeurig adres aan te bellen. Hij had geluk: hij mocht ons ophalen. Er woonde een gezin, maar er was ook een SS-officier ingekwartierd. Deze bleek heel geschikt: hij was bereid de nacht op de bank in de huiskamer te slapen, zodat wij in zijn kamer konden overnachten.

Loes: We merkten direct dat we het gebied met hongersnood achter ons hadden gelaten: we kregen elk een gekookt ei. We hadden het gevoel het paradijs bereikt te hebben.

De volgende ochtend - zondagmorgen 20 februari - kregen we een ontbijt - de eerste gewone broodmaaltijd sinds maanden. Daarna gingen we op stap. Pa en mama besloten eerst de familie Van Randen op te zoeken. Deze woonde inderdaad vlakbij. We kwamen er op koffietijd. Mevrouw Van Randen gaf ons brood mee voor de lunch en liep, met haar man, een klein stukje met ons op, om ons de weg te wijzen door de bebouwde kom van Meppel. Aan de rand van de stad maakten ze rechtsomkeert. Er hing die ochtend een dichte mist en dus waren we spoedig uit het zicht. Toen ze ons niet meer konden zien, stopten we om de boterhammen op te eten, hoewel het nog lang geen etenstijd was.

We waren op weg naar Koudum, altijd nog zo'n zeventig kilometer ver weg; met z'n vijven, met kinderfiets en kinderwagen. We waren een stuk opgewekter: we waren immers dicht bij ons doel en bovendien in een gebied waar voedsel minder schaars was. Maar het viel toch niet

¹ De Duitsers hadden het Leger des Heils verboden, omdat het een organisatie van Britse oorsprong was. Het Leger functioneerde echter toch nog wel min of meer; maar alles wat op een Engelse herkomst wees (de S van *Salvation Army* op de uniformen; het gebruik van het woord *meeting* voor de samenkomsten) bleef angstvallig achterwege.

² Er was nauwelijks zeep meer noch wasmiddelen om handdoeken te wassen. De medische verzorging van voorttrekkende vluchtelingen was slecht. De kans een ziekte op te lopen in scholen en andere gebouwen waar regelmatig evacués verbleven, was dus aanzienlijk.

We herinneren ons overigens geen van drieën of we in het gebouw van het Leger des Heils hadden kunnen overnachten als we dit gewild hadden. Misschien was er helemaal geen accommodatie voor slapers.

mee om, verzwakt als we waren, nog zo'n eind te moeten lopen in de mistige, druilerige februaritijd.

In de loop van de middag kwamen we door Wanneperveen, waar veel inwoners in hun zondagse kleren een zondagmiddagwandeling maakten. Het scheen ons alsof hier geen oorlog was. We vielen op als een haveloos stelletje vluchtelingen. Een wandelaar sprak ons aan en vroeg of we al gegeten hadden. Dat hadden we niet. Hij noodde ons binnen voor een maaltijd. De worsten en hammen hingen in de woonkamer aan de balken - we keken onze ogen uit. Toen we aanstalten maakten verder te gaan, gaf het gastvrije echtpaar ons een adres in Sint-Jansklooster. Daar moesten we maar vragen of we er konden overnachten.

Na een fikse wandeling tussen de Beulaker en Belter Wijde kwamen we tegen de avond in Sint-Jansklooster aan. We klopten aan op het adres dat we gekregen hadden en inderdaad, we konden daar de nacht doorbrengen. We kregen er bovendien echt goede havermoutpap, bereid met volle melk.

Bep: Lange tijd was de havermout die ik voorgezet kreeg, een waterige pap. Ik hield er absoluut niet van. Maar in Sint-Jansklooster was de havermoutpap bijna lekker.

De volgende morgen speelden wij kinderen een uurtje in het hooi, terwijl de boer iemand zocht die met paard en wagen richting Blokzijl moest en bereid was een plaatsje op zijn wagen voor ons in te ruimen. Relatief comfortabel (we hoefden tenminste niet te lopen) kwamen we op het middaguur in Blokzijl, waar de directeur van de zuivelfabriek ons te eten gaf. Hij zorgde er ook voor, dat een andere kar ons 's middags naar Kuinre bracht, waar het gezin voor de nacht gesplitst werd: we kregen op twee plaatsen onderdak.

Bep: Ik herinner me, dat we bij een oudere vrouw sliepen, waar we roggebread te eten kregen. Heerlijk.

Inmiddels was het dinsdag geworden, en daarmee boften we. Immers de dinsdag was de traditionele marktdag in Sneek, de centrumgemeente in het zuidelijke deel van Friesland. Terwijl in West-Nederland nergens meer markt werd gehouden (eenvoudigweg omdat er geen koopwaar was), ging de markt in Sneek ook in de winter van 1945 elke week gewoon door. Het transport van kooplieden, kopers en koopwaar ging hoofdzakelijk over het water. Uit grote delen van Friesland en omliggende streken voeren 's morgens in alle vroegte schepen richting Sneek; in de middaguren, na de sluiting van de markt, ondernamen zij de thuisreis. Wij konden als passagiers met het schip mee dat uit Kuinre naar Sneek ging. Het was wel vroeg dag: we moesten al 's morgens om vier uur aan boord gaan. Met nog een aantal andere passagiers zaten we

in een kleine kajuit. Terwijl we over de Friese meren voeren, zagen we het langzaam licht worden. In de loop van de ochtend bereikten we Sneek. In afwachting van het vertrek van het schip dat 's middags richting Koudum zou varen, moesten we daar een aantal uren wachten. Die brachten we door bij een centrale keuken, waar men voor ons hutspot opschepte. In de loop van de middag konden we inschepen op de boot naar Koudum. Enig comfort was er niet aan boord. Er was zelfs geen kopje surrogaat-koffie te krijgen. Maar de stoomboot voer redelijk snel.

Bep: Ik werd misselijk in de benauwde kajuit. De frisse lucht aan dek genas dat niet en ik moest overgeven. Waarschijnlijk was de combinatie van een goede maaltijd, die ik niet meer gewoon was en de deining op de Friese meren teveel voor mijn maag.

Zo voeren we naar Koudum, in de zuidwesthoek van Friesland, twee kilometer noordwest van de Galamadamme, de korte verbinding tussen de meren Fluessen en Morra. Koudum ligt op een lage heuvel, een uitloper van Gaasterland. Voor ons leek het dorp het 'belofde land'. Op de avond van de 20e februari konden we daar ontschepen.

In deze dagen viel de tegenstelling tussen het westen van Nederland en het gebied ten oosten en noorden van de IJssel enorm op. We waren al maanden gewend aan een ontworichte maatschappij met veel evacués en een grote schaars-te. In het westen waren scholen gesloten, veel winkels waren dicht en de weinige winkels die open waren, hadden bijna niets te koop. Velen konden niet meer naar hun werk. Vooral vrouwen en meisjes - die minder dan mannen het risico liepen door Duitsers opgepakt te worden - trokken erop uit om te proberen bij boeren wat voedsel te krijgen, vaak door hun bezittingen in ruil aan te bieden. Openbaar vervoer was er niet meer.

Aan de overkant van de IJssel leek het leven gewoon, voor zover het gewoon kon zijn tijdens de bezetting. Er was voldoende eten; kinderen gingen naar school; volwassenen naar hun werk en de aantallen evacués leken minder dan in het Utrechtse. In de woningen waar we overnachtten was 's avonds een behoorlijke verlichting. Of er elektrisch licht was of iets anders, weten we niet meer; maar in elk geval was de verlichting heel wat beter dan ons 'drijvertje' in Maarssen.

Arnhem-Apeldoorn-Koudum

Annie lag in september 1944 met kinderverlamming in het Sint-Elisabethgasthuis in Arnhem. Zij maakte het bombardement van 17 september, de evacuatie naar Veenendaal en Maarssen en de barre tocht naar Koudum niet mee; maar had nog gruwelijker ervaringen, totdat ook zij - met opa en oma uit Arnhem - in februari 1945 in Koudum terecht kwam.

Tijdens de slag om Arnhem ontzagen de militairen het ziekenhuis niet. De Engelsen waren geland bij Wolfheze en Oosterbeek. Hun route naar de Arnhemse brug over de Rijn - die zij moesten veroveren - liep via de grote weg langs het Sint-Elisabethgasthuis. Wie zich op straat begaf, was een te makkelijk mikpunt van sluipschutters van de vijand. Dus verplaatsten zowel de Britse als de Duitse militairen zich via tuinen, door huizen en gebouwen heen - ook over de begane grond van het ziekenhuis. Daar brak een hevig vuurgevecht uit.

De patiënten - onder wie Annie - waren net op tijd naar de kelder gebracht.

Annie: Ik was al mijn speelgoed kwijt. Een zuster beloofde nog een beertje voor me op te halen, maar dat lukte niet meer. Van het gevecht in het ziekenhuis herinner ik me het helse oorlogsla-waai. De verpleegsters hadden nauwelijks meer tijd voor ons: in het ziekenhuis zelf vielen doden en gewonden en de zusters probeerden te helpen wie nog te redden was.

Nadat de ergste gevechten voorbij waren, werd het ziekenhuis ont-ruimd. De patiënten zouden worden overgebracht naar Amersfoort; maar die stad was niet in één dag bereikbaar.

Annie: Eerst werden we naar Otterlo gebracht. Daar overnachtten we in een schoolgebouw. In die nacht kreeg ik erge buikpijn. De medici waren bang dat ik blindedarmontsteking had. In Amersfoort zou ik niet geopereerd kunnen worden. Dus brachten ze me naar het Sint-Liduïnziekenhuis in Apeldoorn.

Als vijfjarig meisje werd Annie daardoor afgesneden van haar Arnhemse medepatiënten en van de verpleegsters die haar de voorafgaande weken hadden verzorgd.

Annie: In Apeldoorn kwam ik in een éénpersoons kamertje te liggen, met glazen wanden. Ik lag daar helemaal alleen, zonder speelgoed. Het enige waarmee ik kon spelen, was een flesje eau-de-Cologne. Ik wist dat ik een zoekgeraakt patiëntje was, omdat ik naar Apeldoorn was gebracht zonder dat de leiding van het Sint-Elisabethgasthuis wist waar ik precies gebleven

was. Iemand vertelde me wel dat Wageningen geëvacueerd was en dat papa, mama, Bep, Henk en Loes dus niet meer thuis waren. Ik wist dat het de vraag was of ze nog leefden.

Precies op haar zesde verjaardag, 4 oktober, dook plotseling oom Ben op - de 19-jarige (jongste) broer van mama, die op zoek was gegaan naar familieleden die van de Zuid-Veluwe verdreven waren¹. Annie was de eerste die hij vond (hij had haar in tijden niet gezien, omdat hij als onderduiker uiteraard niet op familiebezoek kon).

Annie: Hij moest achter het glas blijven. We moesten allebei huilen.

Al spoedig vond oom Ben ook zijn ouders, opa en oma Postema. Zij waren in Epe. Hoewel ze daar een redelijk goed evacuatie-adres hadden, gingen ze op aansporing van oom Ben naar Apeldoorn, zodat ze daar elke dag Annie konden bezoeken.

Oom Ben aan het begin van de oorlog, nog in de schoolbank.

Voor Annie betekende de komst van opa en oma een verlichting - en niet alleen omdat ze van dit moment af regelmatig bezoek kreeg. Opa en oma konden de Apeldoornse medici vertellen wanneer Annie ziek was geworden - iets wat in het ziekenhuis onbekend was, want er waren geen medische dossiers uit Arnhem meegekomen. Duidelijk was dat er zoveel tijd was verlopen sinds de besmetting dat Annie wel van de isoleerafdeling af kon. Ze kwam dus op zaal te liggen en kreeg van opa en oma ook weer wat speelgoed: van papier en karton - ander speelgoed was niet verkrijgbaar.

Nadat oom Ben in Veenendaal zijn oudste zus, zijn zwager, nichtjes Bep en Loes en neefje Henk had gevonden, kon hij hen vertellen waar Annie was. Mama nam het kinderfietsje-zonder-banden van Bep en reed op één dag op en neer naar Apeldoorn (veertig kilometer heen en veertig kilometer terug). Annie was uitgelaten: Mama kwam op bezoek!

Annie was de enige op zaal die niet kon lopen. Als er luchtalarm was, gingen de anderen naar de schuilkelder, maar Annie kon dat niet zodat ze vaak alleen op zaal achterbleef. Het ziekenhuis was vlakbij het

¹ Zie over oom Bens zoektocht naar familieleden bladzij 86.

station. Als gevolg van de staking van het Nederlandse spoorwegpersoneel reden er geen personentreinen meer; maar Duitse militaire treinen passeerden wel met grote frequentie. Dus was het Apeldoornse station veelvuldig doelwit van geallieerde bommenwerpers. Tijdens zo'n bombardement werd ook het ziekenhuis geraakt. De schade was enorm. Annie kon niet anders doen dan de dekens over zich heen trekken.

Annie: Ik kreeg een hele lading glas op me, zodat ik me niet durfde te bewegen. Achteraf bleek dat het verplegend personeel me in de consternatie had vergeten. Hoe lang ik heb liggen wachten, weet ik niet, maar voor mijn gevoel heeft het uren geduurd. Eindelijk kwamen verpleegsters me halen.

De patiënten werden overgebracht naar een noodziekenhuis in een marechausseekazerne¹. Daar lag ook een grote jongen, Piet, bij Annie op de zaal. Hij kwam uit Oosterbeek. Hij had daar op 17 september samen met zijn vader naar de overvliegende toestellen staan kijken toen plotseling bommen vielen. Zijn vader was op slag dood geweest; hij was een been kwijt.

Annie: Piet bleef altijd bij me, ook als er luchtalarm was en anderen vluchtten.

In het ziekenhuis kreeg Annie gelukkig goed te eten.

Annie: Een keer had ik mijn melk laten staan, omdat er een dikke vel op zat - en die lustte ik niet. Tijdens het bezoeken at oma die vel op, waarna een kind tegen een verpleegster zei dat oma mijn melk had opgedronken. De verpleegster riep oma op het matje. Ze was diep beledigd dat ze van zoiets verdacht werd.

In het ziekenhuis had ik al die tijd weinig te doen. Er was geen bezigheidstherapie. Ik doodde vaak de tijd door verband op te rollen. Er waren weinig verbandmiddelen. Daarom werd verband na gebruik gewassen. Patiënten die dat wilden, rolden het op waarna het opnieuw gebruikt werd. Ik deed dit vaak; dan had ik tenminste iets te doen.

¹ In pa's zakagenda staat op 8 november: 'Annie blijkt niet meer in het Liduïnaziekenhuis te zijn' en op 11 november: 'Vergeefse poging van Riek Apeldoorn per fiets te bereiken'. Hoe pa wist dat Annie niet meer in het ziekenhuis was, is niet duidelijk. Misschien heeft hij ergens kunnen opbellen en alleen gehoord dat Annie er niet meer was. Maar de telefoon speelde in de hongerwinter geen rol in de communicatie tussen de familieleden - dus misschien ook heeft iemand uit Apeldoorn het bericht overgebracht. Hoe dat ook zij, de gezinsleden in Maarssen wisten lange tijd de verblijfplaats van Annie niet.

Ook overigens waren er weinig voorzieningen; zelfs geen belletje om een verpleegster te roepen. Als ik hulp nodig had, moest ik schreeuwen.

In januari 1945 haalden opa en oma Annie uit het ziekenhuis.

Annie: We woonden in een kleine kamer. Inmiddels kon ik weer een beetje staan.

Met veel moeite wist oma voor haar kleindochter een paar schoenen te bemachtigen.

Annie: Helaas waren ze te nauw - maar ik moest en zou ze aan van oma. Het heeft uren geduurd voordat ik ze aan m'n voeten had.

In februari besloten oma en opa te voet met Annie naar Friesland te gaan. Ze kochten een handkar en zetten daar hun kleindochter plus een paar koffers met hun bezittingen op.

Annie: Voordat we Apeldoorn uit waren, was de kar al kapot. We moesten terug om deze te laten maken. Kennelijk was de wagen te zwaar beladen geweest. Toen we voor de tweede keer vertrokken, moesten we de meeste bagage achterlaten.

In zes dagen liepen opa en oma van Apeldoorn naar het Friese Koudum, de handkar voorttrekkend met Annie daarin. In Zwolle kreeg het groepje vluchtelingen eten in een gaarkeuken, vlak onder de 'Peperbus'.

Annie: Eén keer sliepen we bij een boer in het hooi in een schuur. We waren daar niet de enigen: er sliepen meer mensen.

Onderweg hadden we veel regen. Met name herinner ik me dat we de weg tussen de Beulaker en Belter Wijde in de stromende regen aflegden. Alles was grauw en troosteloos.

Tot onze verrassing wachtte pa ons op in Rijs in Gaasterland, met een paard en een koets, die hij in Koudum had weten te huren. Het maakte diepe indruk op me dat mijn vader zo verschrikkelijk mager was. Hij leek een levend skelet.

Annie vond het geweldig om - na een scheiding van een half jaar - weer bij haar ouders, broer en zusjes te zijn.

Annie: In Koudum was een kinderwandelwagentje voor me. Rolstoelen waren er natuurlijk niet. Dat wagentje heeft jaren dienst gedaan.

Koudum

Op 20 februari waren pa, mama, Bep, Henk en Loes in Koudum; twee dagen later arriveerden ook opa en oma Postema met Annie. Na precies een half jaar was het gezin Glimmerveen weer verenigd.

Hoewel... De eerste nacht brachten de vijf eerst aangekomenen door op het adres waar oom Arjen en tante Jo al maanden vertoefden. Daarna vonden vier van ons vijven onderdak in de gereformeerde pastorie, aan het einde van de Dorpsstraat naast de gereformeerde kerk. De dominee en zijn vrouw waren er niet: zij waren ondergedoken. Wel waren er de moeder van de domineesvrouw, een nichtje uit Rotterdam en een meisje van dertien jaar, dat doorging voor een hongerevacueetje uit het westen. (Er waren veel kinderen uit het westen van het land naar het noorden en oosten gebracht om de honger te ontlopen). Er was onvoldoende ruimte voor nog vijf mensen erbij. Loes ging daarom naar de woning van de huisarts Wiersema en een dag later kwam Henk bij de familie De Boer in huis. Bep mocht met haar ouders in de pastorie blijven omdat ze nog steeds een beetje misselijk was.

Opa en oma Postema, die op 22 februari met Annie arriveerden, kwamen in huis bij nichten van oma, de dames Kok, twee ongetrouwde vrouwen die in de verpleging hadden gewerkt en inmiddels gepensioneerd waren.

Bep: Ik herinner me de dames als heel rechte, magere vrouwen, wat stijf, streng en ouderwets, maar ook doortastend. Wij noemden ze 'de tantes'. Zij woonden ongeveer in het midden van de Dorpsstraat.

Annie kreeg een plek bij haar ouders in de pastorie. Voor twee dagen. Huisarts Wiersema bekeek haar en kwam met de bewering dat Annies kinderverlamming nog steeds besmettelijk was, zij het alleen binnenshuis¹. In de pastorie waren kinderen en dus was Annies aanwezigheid daar volgens de arts gevaarlijk.

Gevolg: Annie moest de pastorie uit. Ze protesteerde heftig. Na een half jaar was ze terug bij haar ouders en nu moest ze weer van hen gescheiden worden. Maar de arts had autoriteit, zeker als het om een medische zaak ging, en er was niemand die hem met gezag kon weerspreken. Gelukkig waren de dames Kok niet benauwd voor besmetting:

¹ De arts wist van een familie waarvan twee leden met een tussenpoos van twintig jaren kinderverlamming hadden gekregen. Hij had daaruit de conclusie getrokken dat het besmettingsgevaar tientallen jaren voortduurde. In werkelijkheid is de ziekte slechts enkele weken besmettelijk.

Het huis in de Hoofdstraat van Koudum waar in 1945 de 'tantes' woonden en waar oma, opa en Annie als evacués ondergebracht waren. Annie zat vaak op de brede vensterbank voor het raam aan de straatkant; Loes moest buiten blijven.

In het huis is nu een bakkerswinkel gevestigd. (Deze foto is genomen op 16 april 1995).

Annie kwam bij hen in huis. Ze had al vele maanden opgetrokken met opa en oma en dat bleef dus feitelijk zo.

'De tantes' hielpen Annie te oefenen om weer te lopen. Daarbij kwam hun medische ervaring van pas. Zij deden daarmee goed werk; andere medische verzorging was er voor Annie niet in Koudum.

Bep: Ik herinner me dat we vaak bij 'de tantes' op bezoek zijn geweest. Achteraf realiseer ik me dat de dames heel verdraagzaam en aardig geweest moeten zijn. Ze waren er immers aan gewend met z'n tweeën te leven. Nu kregen ze niet alleen drie logés, maar ook de rest van de familie kwam om de haverklap bij hen over de vloer. Ze accepteerden dat zonder daar ooit een lelijk woord over te zeggen.

Op grond van de bewering van dokter Wiersema mocht Loes niet met haar zusje spelen. Althans: niet binnenshuis. Dikwijls zat Annie bij 'de tantes' binnen, op de brede vensterbank, terwijl Loes buiten voor het raam stond. Als het goed weer was, speelden de zusjes samen buiten.

Annie: Het was prachtig weer op Loes' achtste verjaardag, 24 maart, die we vierden in de tuin van de gereformeerde pastorie. De madeliefjes bloeiden volop in het grasveld - en buiten regen Loes en ik kettinkjes van de witte bloempjes.

De gereformeerde pastorie van Koudum. Bep herinnert zich dat zij in de kamer links boven sliep. Pa en mama hadden de kamer boven de voordeur.

Bep: Dokter Wiersema heeft waarschijnlijk niet geweten, dat ook ik kinderverlamming had gehad. Daar werd toen totaal geen aandacht meer aan besteed. Ik lachte nog wat scheef, maar verder was er niets aan mij te zien.

Loes: Toen ik bij dokter Wiersema in huis was, lieten de zoons van de arts me een schuilplaats zien achter een extra wandje op zolder. Daarin zouden ze vluchten als de moffen kwamen, vertrouwden ze me toe. Ik vond het vreemd dat de jongens aan mij, een klein en wildvreemd kind, hun onderduikplek lieten zien.

Henk verbleef een maand bij de familie De Boer. Aan die periode heeft hij geen enkele herinnering. Op 23 maart verhuisde hij naar de boerderij van de familie Kok. Wieger Kok, een vijftiger, was een broer van de dames Kok bij wie Annie woonde. Hij was getrouwd en had enkele inwonende kinderen van 20 à 30 jaar.

De familie Kok bewoonde een boerderij buiten het dorp aan de noord-oostelijke kant van Koudum, bij de brug (sluis) waarover de weg naar

De Hoofdstraat in Koudum. Links de woning van 'de tantes', nu een bakkerswinkel. Op de achtergrond de hervormde kerk. (Foto van 16 april 1995).

Hindeloopen leidde¹. Het was een tamelijk grote boerderij: met zo'n veertig à vijftig koeien, een paard, enkele varkens, kippen en ook nog een stukje land waarop - vooral voor eigen gebruik - aardappelen en groente geteeld werden.

Henk: Ik werd geheel in het gezinsleven opgenomen. De familie sprak uiteraard Fries en was niet van plan dat te veranderen voor een elfjarige jongen van buiten Friesland. Binnen enkele weken sprak en verstond ik dus ook de Friese taal.

In het bedrijf werkte ik volop mee. Ik stond te kijken bij het melken van de koeien en mocht het al gauw ook proberen. Toen dat goed ging, werd ik elke dag ingeschakeld bij het melken - eerst in de stal, aan de achterzijde van de boerderij (woning en bedrijf waren onder hetzelfde dak); later in het weiland. Ik reed ook de kar met melkbussen, getrokken door een paard, zelf naar het weiland. De boer volgde op de fiets.

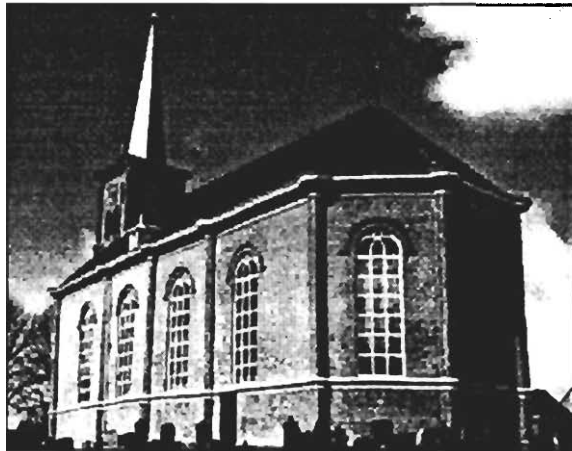
Ook aan het andere boerenwerk deed ik volop mee: ik voerde de zwijnen en kippen; spitte stukken grond om. Ook was ik vaak aanwezig als de koeien moesten kalven - ook als zich

¹ In 1995 bestond de boerderij niet meer; Deze was al een vrij groot aantal jaren geleden afgebroken om plaats te maken voor de verbrede weg.

daarbij complicaties voordeden. Ik herinner me tenminste éénmaal erbij geweest te zijn toen de veearts het kalf in het lichaam van de koe in vieren zaagde waarna de brokstukken van het jonge dier naar buiten kwamen. Toen ik dit achteraf aan mijn ouders vertelde, keken dezen wel een beetje vreemd op.

De boer nam mij ook mee toen de merrie door een hengst elders in het dorp gedekt moest worden. Ik stond erbij toen dat gebeurde. Op de terugweg legde Wieger Kok uit dat het paard - zoals gewoonlijk gespannen voor de boerenwagen - een beetje rustig moest lopen om te voorkomen dat zij het sperma zou verliezen.

Over een paard gesproken: dat voorjaar wilde Wieger Kok zich een tweede dier aanschaffen. De voorjaars-paardenmarkt was daarvoor de geschikte plaats. Ik ging met de boer mee naar de markt waar hij een dier kocht. Terwijl de boer het café inging om af te rekenen, stuurde hij mij met de nieuwe aanwinst terug naar huis. Ik was gewend om op het oude, makke paard te gaan zitten als ik daarmee over straat moest. Ik wilde dus ook op het nieuwe paard klimmen. Maar dat lukte niet. Zolang ik maar voor het dier uit bleef lopen, ging alles goed, maar zodra ik naast het dier wilde komen, begon dat nukkig te doen. Voor mij, die zich al een hele piet voelde met de dieren van de boerderij, was dit een afgang. Min of meer tot mijn opluchting bleek de volgende dag dat ook de boer zelf niet met het nieuwe paard overweg kon: als het voor de kar gespannen werd, ging het zijn eigen weg en luisterde niet naar de menner. Een miskoop dus.

De hervormde kerk van Koudum. Hier bezochten we de kerkdiensten in het voorjaar van 1945.

Ook in de woning kreeg ik het volledige vertrouwen. Ik was een keer in de woon-kamer aanwezig toen er twee mannen op bezoek kwamen. Er werd wat geheimzinnig gepraat waarna Wieger Kok zijn portefeuille te voorschijn haalde en een zeer

aanzienlijk bedrag overhandigde. Nadat de bezoekers weg waren, legde hij me zonder veel omhaal uit dat het geld bestemd was om onderduikers te helpen.

Ik sliep in een klein kamertje aan de achterzijde van het woongedeelte, in een bed dat tegen de achterwand stond die bestond uit geschilderde planken. Al vrij gauw werd me duidelijk gemaakt dat enkele planken verwijderd konden worden. Wie door het gat kroop, kwam in een ruimte van ongeveer 2½ bij 2 meter, uitgespaard in het hooi dat op de deel tegen de achterwand was opgeslagen. Van het hooi werd elke dag het nodige afgehaald om de koeien - zo lang ze op stal stonden - te voeden; maar mij werd duidelijk gemaakt dat het hooi nooit helemaal opgebruikt mocht worden.

Eén keer heb ik het meegemaakt dat de schuilplaats werd gebruikt. Het gerucht ging op een avond dat de Duitsers huiszoeking deden. De zoon des huizes kroop, samen met een andere jongeman, in de verborgen ruimte. Maar de Duitsers verschenen niet en na een tijdje kwam het tweetal weer tevoorschijn.

Loes ging na enige tijd weg uit het huis van dokter Wiersema. Ze kreeg onderdak bij mejuffrouw Troelstra. Daar werd haar leventje op slag heel anders. Ze sliep in een ouderwetse bedstee en werd ineens echt verwend.

In Koudum werd het leven weer iets normaler. Henk kreeg op de boerderij voortreffelijk eten. In de pastorie was het wat minder: daar kwam de warme maaltijd uit de gaarkeuken. Deze leverde zes keer in de week koolraapstampot. Dat lijkt eentonig. Maar, herinnert Bep zich, het voedsel was zo voortreffelijk klaargemaakt dat het lekker bleef.

Loes: Toch hebben we koolraap zo zeer tegengegeten dat het voedsel later in Wageningen nooit meer op tafel kwam. Het was na mijn huwelijk met de Fin Heimo Pihlajamaa (in 1963) dan ook even wennen: in Finland is koolraap het traditionele gerecht voor kerstavond.

Pa en mama waren zo uitgehongerd dat ze bijna onverzadigbaar waren. Een boer leverde hen op een dag een voorraadje rogge. Dat lieten ze malen, waarna ze een bakker opdracht gaven er brood van te bakken. Ergens anders wisten ze een flinke kluit roomboter te bemachtigen. Tussen de maaltijden door consumeerden ze op hun kamer in de pastorie roggebrood met dik boter.

In die tijd verongelukten merkwaardig veel paarden in Koudum. Geregeld ging een omroeper het dorp rond om te melden dat een noodslachting had plaats gevonden en dat de inwoners vlees konden kopen. In de jaren '40 was er nog weinig boerenwerk gemechaniseerd. Iedere boer bezat dus minstens één paard. De bonkaarten leverden nauwelijks vlees op: het vlees van dieren die regulier geslacht werden, ging naar de Duitsers. Maar via de noodslachtingen kreeg de eigen bevolking toch vlees te eten.

Pa maakte vaak lange wandelingen; soms alleen, soms met één van de kinderen of met opa. Pa en opa gingen vaak ergens op bezoek in de hoop iets te eten en te drinken te krijgen. Ze merkten al spoedig dat ze alleen iets aangeboden kregen als het voor het gezin koffie- of theetijd was. Het was dus zaak om op het juiste tijdstip ergens aan te kloppen.

Bep: Ik herinner me, dat ik een keer met pa en opa mee ben geweest naar Gaasterland. Daar bezochten we een boer op theetijd. Bij het kopje surrogaat-thee kregen we een 'flauwbiet': boterhammen als tussendoortje gegeten. Bij dezelfde boer kochten we rogge. Op de terugweg liepen we graankorrels te kauwen. Opa had trouwens vaak graan in zijn zak, dat hij onderweg at.

Waarschijnlijk ging pa er veelvuldig op uit niet alleen om de hapjes onderweg, maar vooral omdat hij zich niet echt thuis voelde in de kamer op de pastorie. Hij miste bovendien zijn boeken - en ook een krant kwam er niet. Hij ging te voet, want vervoermiddelen waren er niet. Blijkens zijn eigen aantekeningen heeft hij vele wandelingen gemaakt naar omliggende dorpen: Hindeloopen, Molkwerum en andere.

Bep: Ik ben een keer met pa naar Molkwerum gewandeld. Daar hebben we Ben bezocht, die was ondergedoken in een huis buiten het dorp direct aan de oever van het IJsselmeer.

Loes: Ik herinner me dat Ben, na een bezoek dat we hem in Molkwerum brachten, een eindje met ons opliep richting Koudum. Hij ging niet dezelfde weg terug, maar verdween onverwacht achter de IJselmeerdijk. Ik denk dat hij het te gevaarlijk vond om alleen langs de openbare weg terug te lopen.

Pa had tijdens de wandelingen vaak het boekje met Engelse kindergedichtjes bij zich dat hij kort voor sinterklaas in Maarssen had gekocht. Als wij hem vergezelden, leerde hij ons de versjes waaraan wij in Maarssen nog niet waren toegekomen. Nu de geallieerden dichterbij kwamen, leek het hem nog nuttiger dan in Maarssen dat we tenminste enkele woorden Engels kenden. Waarschijnlijk verheugde hij zich er bij

voorbaat op dat hij met onze kennis van de rijmpjes zou kunnen pronken tegenover de komende bevrijders.

Kort na Pasen (dat op 1 april viel) moesten Bep en Henk zelfs weer naar school. Ze troffen het: in Koudum liep het schooljaar niet van 1 september tot 31 augustus (zoals vrijwel overal in Nederland) maar van 1 april tot 31 maart. Ze traden dus aan bij de start van het nieuwe schooljaar. In Wageningen waren ze net toegelaten tot het lyceum. Een dergelijke school was er in Koudum niet, maar wel een mulo¹. Daar gingen Bep en Henk enkele weken lang naar toe. Veel hebben ze er niet opgestoken; maar toch wel iets: het lied *Nearer my God to Thee*. Op de school waren in totaal niet meer dan drie leraren. Eén van hen weigerde Bep en Henk beurtten te geven: zij waren immers toch maar tijdelijk op school.

Loes was enkele dagen eerder - maar pas anderhalve maand na aankomst in Koudum - naar de plaatselijke lagere school gegaan. Ze leerde daar het Friese volkslied.

Loes: Ik vertikte het om het lied mee te zingen. De meester kon dat niet erg waarderen. (*Later kende ik het lied heel goed, en nog!*).

Ook pa en mama kregen tijdelijk werk: ze gaven onderwijs aan de lagere school. Dat was een opluchting voor pa, want hij liep nogal met zijn ziel onder de arm. Mama kreeg een speciaal klasje met geëvacueerde kinderen. Ze genoot ervan weer voor de klas te staan.

Er waren wel wat voorzieningen voor evacués. Voor zover bekend - erg spraakzaam waren onze ouders daarover niet - kreeg pa periodiek van een overheidsinstantie een voorschot op zijn salaris, zodat hij over wat geld beschikte. Daarvan betaalde hij kostgeld aan de gezinnen waarbij we waren ondergebracht; maar omdat er vrijwel niets te koop was, zat pa in die tijd vrij goed in de slappe was. Ook kregen we distributiebonnen.

Gereformeerden vertelden oma, dat het zilveren avondmaalsstel in de gereformeerde kerk ooit door haar grootvader geschonken was. Ze waren daar nog dankbaar voor.

¹ Een schooltype met een niveau dat ligt tussen dat van de huidige mavo en van de huidige havo.

Bij oma wekte deze mededeling gemengde gevoelens. Haar grootvader - onze betovergrootvader - was in de negentiende eeuw smid in Koudum. Zijn oudste zoon, Arjen Faber, werkte bij hem in de smederij. Zijn vader vond het niet nodig hem een normaal loon als smidsknecht te betalen. Hij zou immers te zijner tijd de hele smederij van zijn vader overnemen of erven. Voor de jongere zoons kocht zijn vader smederijen elders in Friesland. Arjen trouwde en kreeg kinderen, maar zijn loon bleef op een uiterst karig niveau. Hij kon daarmee zijn gezin niet onderhouden. Op een kwade dag hakte hij de knoop door. Hij zei z'n vader vaarwel en vertrok naar Amsterdam waar hij werk vond op een scheepswerf. De smederij heeft hij nooit gekregen.

Het trof oma pijnlijk dat haar grootvader, die haar vader ernstig tekort had gedaan, wel een royaal gebaar had gemaakt naar de kerk.

Onze overgrootvader, Arjen Faber (vader van oma Postema-Faber).

Achterop de foto-afdruk staat zowel "Arjen Faber" als "Opa Faber" en verder: "Ede 1925".

De hervormde kerk stond op het hoogste punt van het dorp aan het andere einde van de Dorpsstraat als waar de gereformeerde kerk was. Het was een oude dorpskerk omgeven door een kerkhof met hoge, oude bomen. Hoewel wij in de gereformeerde pastorie verbleven, gingen we altijd naar de hervormde kerk. De predikant was ds. G. van Leeuwen¹.

Bep: Hoewel ik nog een kind was, kon ik hem goed begrijpen en mocht hem graag horen.

Zolang de oorlog duurde was er elke week op een avond een bidstond voor de vrede; een gezamenlijke dienst van de hervormde gemeente en de gereformeerde kerk. Omdat de gereformeerde predikant was ondergedoken, ging ds. Van Leeuwen daarin altijd voor.

¹ Vele jaren later kruiste dezelfde dominee Van Leeuwen weer ons pad: toen Bep, Henk en Loes in Amsterdam studeerden, was hij daar studentenpredikant. Henk en Loes hebben belijdenis bij hem gedaan. Hij was ook één van de twee geestelijken, die op 7 september 1963 het huwelijk van Henk en Ria inzegenden.

De kerk was rechthoekig met voorin de preekstoel. In het midden stonden stoelen. Daar zaten de vrouwen en meisjes. Aan weerszijden, iets hoger, waren banken voor de mannen en jongens. De plaatsen waren verhuurd, maar achterin waren een paar vrije banken. Daar zaten wij meestal. De laatste minuten voor het begin van de dienst waren alle dan nog lege plaatsen vrij. In het middengedeelte zag je hier en daar de glinstering van een gouden kap, bedekt met een kanten mutsje: van vrouwen die in klederdracht ter kerke gingen.

Bevrijding van Koudum

Veel nieuws over de oorlog drong niet tot Koudum door. Er waren geen kranten, bijna niemand had radio (en wie zijn radio niet had ingeleverd, sprak daarover niet); illegale bladen waren er misschien wel, maar wij, kinderen, kregen ze niet te zien.

Van de oorlog merkten we in Koudum ook niet zoveel. Duitse militairen vertoonden zich er weinig; er waren geen gevechten in de omgeving en zelfs kwamen er - anders dan in Wageningen - maar zelden geallieerde of Duitse vliegtuigen over.

We wisten dus ook niet dat in maart en de eerste helft van april 1945 steeds grotere delen van oost-Nederland werden bevrijd. Op 15 april was Leeuwarden vrij, maar zuid-west Friesland was nog bezet. Tegen de avond van de 16e april (een maandag) werd het gerucht steeds sterker dat de bevrijding nabij was. Mensen hoorden uit andere delen van de provincie dat daar Canadezen waren gearriveerd. Plotseling verschenen er aan allerlei huizen rood-wit-blauwe vlaggen, maar ze verdwenen weer haastig toen het gerucht doordrong dat er nog Duitsers bij de Galamadamme zouden zijn.

Bep herinnert zich dat 's avonds enkele NSB'ers uit het dorp - onder gejuich van omstanders - werden opgebracht. Dit gebeurde door leden van de *Binnenlandse Strijdkrachten*, gewoon mensen uit Koudum die in het verzet hadden gezeten en die onmiddellijk na de bevrijding een band om de arm deden waardoor hun (nieuwe) functie duidelijk werd. Ze voerden de opgepakte NSB'ers af naar het gemeentehuis waar dezen werden opgesloten in de politiecellen onderin het gebouw.

's Avonds bleef iedereen gewoon buiten. Weliswaar had geen enkele autoriteit aangekondigd dat de spertijd (na 20.00 uur mocht niemand zich meer buitenshuis bevinden) opgeheven was; maar iedereen begreep blijkbaar dat zo'n verbod niet langer van kracht kon zijn.

Dat de bevrijding echt was aangebroken, bleek de volgende dag. Een groep Canadese soldaten kwam op 17 april met gevechtswagens het dorp binnen.

Bep: Aan de noordkant van het dorp waren twee parallelle wegen, één op de heuvel en één aan de voet ervan. Wij stonden op de bovenste weg te wachten en daar kwamen ze langs de benedenweg. Iedereen was wild enthousiast.

Ze zetten hun voertuigen neer op een weilandje¹ dicht bij het centrum van het dorp en gedroegen zich tamelijk ontspannen. Ze deelden choco-

¹ Op het terrein staat nu een basisschool.

la en sigaretten uit en babbelden met dorpsbewoners. Pa vond het prachtig: hij stond, met twee van zijn kinderen aan de hand, druk Engels te praten met enkele Canadezen.

Het evenement was van korte duur. Al na weinige uren vertrokken de bevrijders, na nog een korte rit door het dorp. Volgens de verhalen moesten ze vanaf de IJsselmeerkust bij Workum de Duitsers op de Afsluitdijk beschieten. Noord-Holland was immers nog door de Duitsers bezet en de (kort voor de oorlog gereed gekomen) Afsluitdijk vormde dus het frontgebied. De Duitsers probeerden te beletten dat de geallieerden de dijk zouden passeren en van het noorden uit West-Nederland zouden veroveren.

Na het vertrek van de Canadezen ging het leven in het dorp Koudum bijna op de oude voet verder. Maar pa, mama en Bep moesten verhuizen. Het gereformeerde predikantenechtpaar dat ondergedoken was geweest, kwam terug en wilde uiteraard weer in de pastorie wonen. Alle slaappleaatsen waren evenwel in gebruik. Op dat moment hoorden we dat het 'hongerevacueetje' op de pastorie in werkelijkheid een ondergedoken joods meisje was. Lange tijd had ze binnenshuis moeten blijven opdat niemand haar zag, want in zo'n klein dorp zou een vreemd kind direct opvallen. Maar toen in de laatste hongervinter heel wat vreemden naar het dorp kwamen, had de predikant het erop gewaagd haar voor evacué te laten doorgaan, zodat ze buiten kon spelen en zelfs weer naar school kon.

Het gezin van muloleraar Krol was bereid mama en Bep op te vangen - pa maakte op dat moment een vergeefse fietstocht om Wageningen te bereiken¹. Na pa's terugkeer van zijn zwerftocht was daar voor Bep geen plaats meer. Ze kwam in huis bij het echtpaar Klijnstra. Hij was veehandelaar; zij was tante Antje, een zus van 'de tantes' en van Wieger Kok. In dit gezin waren vier zoons van omstreeks de twintig en een dochter in de tienerleeftijd. Verder was er een meisje van Beps leeftijd in huis, een hongerevacueetje uit het westen van het land. Het huis stond pal naast het kerkhof om de hervormde kerk, aan de oostzijde van de Dorpsstraat. Er was slechts een smalle gang tussen het huis en de kerkhofmuur. Aan de voorkant in dit huis bevond zich een pronkkamer, die maar zelden gebruikt werd. Daarachter was de ouderslaapkamer en nog verder naar achteren een woonkeuken. Onder het raam en om de hoek was een bank tegen de muur getimmerd. De jongelui schoven daar aan tijdens de maaltijden. Boven was een zolder met aan de voorkant een grote zolderkamer. In die kamer was niets anders te zien dan een tafel en een paar stoelen in het midden en links en rechts in de wanden twee paar dubbe-

¹ Uitvoeriger over pa's fietstocht op bladzij 126.

le kastdeuren. Als die kastdeuren open gingen, zag je in drie van de 'kasten' een tweepersoons bed¹. Achter de vierde deur was een ondiepe kast.

Bep: Ze hebben me eens laten zien, dat achter die kast een schuilplaats was: een vroegere bedstee die nu toegankelijk was door verwijdering van enkele planken. Met zoveel jonge mannen in huis hadden ze in de oorlog wel een geheime schuilplaats nodig gehad. De zoons sliepen in de bedsteden aan de ene kant van de kamer, het andere evacueetje en ik in de bedstee aan de andere kant. Waar de dochter des huizes sliep, weet ik niet meer; vermoedelijk op zolder of misschien was er nog een zolderkamertje.

Achter het huis waren stallen met koeien en een *huuske*, een hokje met een deur ervoor. Binnen was een bank met een gat erin, dat met een deksel afgesloten kon worden. Onder het gat stond een ton. Een uiterst primitieve w.c. dus. Tweemaal per week kwam er een man met paard en wagen die via een luikje in de achterkant van het huuske de volle ton weghaalde en er een schone voor in de plaats zette. De kar met tonnen was een bekende verschijning in het dorp.

Bep: In de tijd, dat ik daar in huis was, had Harmen Klijnstra een keer een rijtuig tot zijn beschikking, vermoedelijk in verband met zijn werk als veehandelaar. Ik mocht mee met een tochtje door het dorp. Dat was nog eens wat anders dan rijden op een boerenkar.

Het gezin maakte zelf roomboter. Daartoe schepte tante Antje of één van de kinderen de room van de melk. Deze ging in een fles die heel lang werd geschud tot de boter boven kwam drijven. Behalve boter leverde dit thuiswerk lekkere karnemelk op.

Loes: Nadat we bevrijd waren, bleef ik tot laat in de avond buiten spelen. Totdat mama me een keer toevallig tegenkwam. Van die dag af kwam ze me elke avond naar bed brengen.

¹ 'Bedsteden' waren vroeger op het platteland niet ongebruikelijk. In vele huizen waren geen aparte slaapkamers. De bedden waren ingebouwd in een muurkast achter deuren die overdag gesloten waren. Op een halve meter hoogte was een bodem getimmerd waarop het matras lag. Onder het bed was nog enige bergruimte. Soms deed men ook 's nachts de deuren van de bedstede dicht; met name als er meer mensen in dezelfde kamer sliepen en bijvoorbeeld de ouders even behoefte hadden aan wat privacy.

Achter de Tuinen, Koudum.

'Achter de Tuinen, Koudum' staat er op deze Ansichtkaart. Op deze plek liep Bep op 5 mei 1945. Op die dag wapperde de Nederlandse vlag op de toren van de hervormde kerk. Bep en dominee G. van Leeuwen kregen hier een geluksgevoel.

Deze Ansichtkaart is verzonden aan 'Beppie en Hennie Glimmerveen, Diedenweg 19, Wageningen'. Afzender: Gerrie. (Dit huisnummer klopte. Zie de voetnoot op bladzij 12) Er zat een postzegel van 1½ cent op de kaart die was uitgegeven door Hoekstra's Boekhandel, Koudum. Het poststempel: 13.VIII.38 7-8 N in Koudum.

Zover we ons herinneren was Gerrie in 1938 dienstmeisje bij ons. Het is op zijn minst opmerkelijk dat ze van haar vakantie-adres een (overigens nogal saaie) Ansichtkaart stuurde van een plek die bijna zeven jaar later Bep zo sterk zou treffen - en dat deze kaart 57 jaar lang bewaard is gebleven.

Zo ging het leven in het bevrijde Koudum zowel voor de dorpsbewoners als voor ons tamelijk gezapig voort. Tot op de avond van 4 mei bekend werd dat het einde van de oorlog in de rest van Nederland nabij was. Bep hoorde dit 's avonds in bed: een huisgenote kwam naar boven om haar bedgenote te vertellen dat de Duitsers gecapituleerd hadden en dat het westen van Nederland - waar de familie van het meisje woonde - nu ook vrij was.

Henk: Op de ochtend van de 5e mei zag ik vanaf het land achter de boerderij van Wieger Kok dat de Nederlandse vlag wapperde op de toren van de Nederlandse hervormde kerk. Ik ging snel vragen waarom dit was. 'Heel Nederland is vrij', wist Wieger Kok me te vertellen.

Bep: Van die 5e mei herinner ik me, dat ik alleen liep op een pad tussen de tuinen. Bloeiende bomen staken uit boven de heggen

aan weerskanten van het pad. Een eind voor me zag ik de kerktoren boven de bomen uitsteken, met een rood-wit-blauwe vlag aan de spits. Het was prachtig weer. Een gevoel van schoonheid en vreugde overviel me. Voor mij is dit altijd het beeld van vrede en bevrijding gebleven.

Dominee G. van Leeuwen moet dezelfde dag een soortgelijke ervaring hebben gehad. In zijn laatste boek, *Op zoek naar het geluk* (door Kok & Padmos uitgegeven in 1984) schreef hij (bladzij 128):

...De uitspringende momenten waren veeleer 'kleine' persoonlijke geluksmomenten, die me weer levendig voor ogen stonden en die ik her-beleefde in herinnering: hoe ik, nadat een examen was gedaan en de vakantie was begonnen, zwom in de rivier, meedrijvend op de stroom in een groots gevoel van vrijheid, ruimte, leven; de eerste wandeling met de beminde en het wederzijds erkennen van liefde en het overstelpt beleven van de toekomst; de vlag die wapperde op de toren van Koudum op de stralende lentemorgen toen we bevrijd waren en hoe alles anders zou worden; een voorjaarsvakantie op Texel, zo verliefd weer wandelen langs de vloedlijn; de geboorte van je eersteling na jaren wachten; ...

Feest in Koudum, tekende pa in zijn agenda aan. Henk herinnert zich slechts één element van de feestelijkheden: op een avond was er een voetbalwedstrijd tussen het Koudumse elftal en een elftal uit een nabijgelegen dorp (waarschijnlijk Stavoren of Hindeloopen). Het is één van de twee voetbalwedstrijden die Henk gedurende zijn hele leven heeft gezien¹.

¹ Bijna dertig jaar later, toen hij hoofd van de afdeling Actualiteiten van de NCRV-radio was (en daarmee ook verantwoordelijk voor sportuitzendingen) heeft sportredacteur Chris van Leeuwen hem meegenomen naar een Europacup-wedstrijd in Rotterdam tussen Feijenoord en een team uit Polen. Van Leeuwen meende dat Henk wel enthousiast zou worden als hij eens zo'n wedstrijd zou bijwonen. Henk heeft zich die anderhalf uur vooral verbaasd over de opwinding die zich van het publiek in het stadion meester maakte.